ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.519
YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal
December - 2024
Vol. 13
Special Issue
No. 1

डिजिटल जनजागृतीच्या माध्यमातून आदिवासींचा विकास

भागवत बाबासाहेब देशमुख[1], रोहित नारायणकर[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर

[2]राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. डी. वाय. पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे.

Corresponding Author: भागवत बाबासाहेब देशमुख

DOI - 10.5281/zenodo.14567061

प्रास्ताविक:

आदिवासी समाज भारताच्या लोकसंख्येचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. देशाच्या २८ राज्यांमधून १०० हून अधिक आदिवासी समुदाय वावरणारे आहेत. यामध्ये विविध प्रकारच्या भौगोलिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे विविध समुदाय समाविष्ट आहेत. आदिवासी भागाची सर्वसाधारण स्थिती म्हणजे ते अजूनही अत्यंत दुर्गम भागात वास करत असून, त्यांना शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारासारख्या मुलभूत सुविधांचा अभाव आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाने आपल्या जीवनात असंख्य बदल घडविले आहेत. भारतातील ग्रामीण व दुर्गम भागात इंटरनेट, मोबाईल आणि इतर डिजिटल साधनांचा वापर वाढत आहे. डिजिटल जनजागृतीचा वापर करून आदिवासी समाजातील लोकांना अधिक माहिती मिळवून त्यांचा सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक विकास साधता येऊ शकतो.

विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक आव्हानांना तोंड देत आदिवासी समुदाय विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करत आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि जीवनमानाच्या इतर बाबींमध्ये आदिवासी समाजाला अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे आदिवासी समाजाचा विकास शक्य आहे. डिजिटल जनजागृतीच्या माध्यमातून आदिवासी समाजातील लोकांना अधिक माहिती मिळविणे, त्यांच्या साक्षरतेत वाढ करणे, आणि त्यांच्या जीवनशैलीत सकारात्मक बदल घडविणे शक्य होईल. सदर शोधनिबंध डिजिटल जनजागृतीच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाच्या विकास, त्यांच्या समोरील आव्हाने तसेच त्यावर होणारा प्रभाव या सर्वांवर आधारित आहे.

डिजिटल जनजागृती म्हणजे काय?

डिजिटल जनजागृती म्हणजे माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा वापर करून लोकांना योग्य आणि वेळोवेळी माहिती पुरवणे. यामध्ये इंटरनेट, स्मार्टफोन, मोबाइल ॲप्स, आणि इतर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून लोकांना शिक्षण, आरोग्य, सरकारी योजना, रोजगार आणि इतर क्षेत्रातील महत्त्वाची माहिती दिली जाते. डिजिटल

जनजागृतीचा मुख्य उद्देश म्हणजे लोकांना तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी सक्षम बनवणे. त्यांना आपले हक्क आणि अधिकार समजावून देणे आणि त्यांना डिजिटल युगात सुसंगत करणे

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी डिजिटल जनजागृतीचे महत्त्व:

१. शिक्षण:

डिजिटल तंत्रज्ञान आधुनिक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहाला गती देत आहे. मात्र आदिवासी समाज अजूनही यापासून दूर आहे. डिजिटल जनजागृतीमुळे आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक विकासाला चालना मिळू शकते. ऑनलाईन शिक्षण, ई-लर्निंग ॲप्स आणि डिजिटल साहित्य यांचा वापर केल्याने विद्यार्थी दर्जेदार शिक्षण घेऊ शकतात.

आदिवासी भागांतील मुख्य अडचणी म्हणजे तांत्रिक साधनांचा अभाव, शिक्षकांचे अपुरे प्रशिक्षण आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची कमतरता होय. डिजिटल जनजागृतीसाठी स्थानिक भाषांमधून प्रशिक्षण देणे, इंटरनेट सुविधा सुधारणे आणि विद्यार्थ्यांसाठी ई-लर्निंग सामग्री उपलब्ध करणे गरजेचे आहे.

सरकारच्या डिजिटल इंडिया योजनेतून आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी अनेक शैक्षणिक योजना राबवल्या जात आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना घरबसल्या शिक्षण घेता येते. महिलांना व मुलींनाही डिजिटल शिक्षणाच्या माध्यमातून शैक्षणिक प्रगतीची संधी मिळते. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापरामुळे आदिवासी समाजात केवळ शैक्षणिकच नव्हे, तर सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणाही घडवता येईल. डिजिटल जनजागृती हे शैक्षणिक विकासासाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरू शकते. “आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. अनेक ठिकाणी शालेय सुविधांचा अभाव, शिक्षकांची कमी संख्या आणि शिक्षणाच्या पद्धतीत पारंपरिकतेला वापर यामुळे आदिवासी मुलांना शिक्षण घेण्यात अडचणी येतात. डिजिटल जनजागृती करून डिजिटल माध्यमाद्वारे ऑनलाइन शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जाऊ शकते. विविध शालेय सामग्री, व्हिडिओ, ट्यूटोरियल्स, ऑनलाइन शिक्षण यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे सुलभ होईल.”1

डिजिटल माध्यमाचे शिक्षण हे समाजातील दुर्लक्षित आणि मागासलेल्या आदिवासी समुदायांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डिजिटल माध्यमातून आदिवासी मुलांना त्यांच्या मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षण दिल्यास शिक्षणाचा स्वीकार आणि गुणवत्ता वाढू शकते. तसेच शिष्यवृत्ती योजनांची माहिती तसेच डिजिटल शिक्षण प्रकल्प उभारून डिजिटल माध्यमाच्या शिक्षणाद्वारे आदिवासी समुदायात ज्ञानाचा प्रसार करून आदिवासींच्या सशक्तीकरण करणे शक्य होईल.

२. आरोग्य:

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग आदिवासी समाजाच्या आरोग्य सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो. आदिवासी भागांतील आरोग्यविषयक

समस्या, जसे की योग्य आरोग्य सेवा मिळण्याचा अभाव, स्वच्छतेबाबत जागरूकतेची कमतरता आणि प्राथमिक उपचारांतील अडचणी या डिजिटल जनजागृतीद्वारे कमी करता येऊ शकतात.

डिजिटल साधनांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागांतील लोकांना ऑनलाईन डॉक्टरांचा सल्ला घेता येतो. वैद्यकीय चाचण्यांचे अहवाल डिजिटल स्वरूपात मिळू शकतात. मोबाईल ॲप्स, व्हिडिओ आणि सोशल मीडिया यांचा वापर करून स्वच्छता, पोषण आणि आजारांवरील उपायांबद्दल माहिती दिली जाऊ शकते. लसीकरण आणि आरोग्य शिबिरांबद्दल सूचना वेळेवर पोहोचू शकतात. सरकारच्या आयुष्मान भारत योजना आणि अन्य आरोग्यविषयक योजनांची माहिती डिजिटल माध्यमातून मिळते. रुग्णालय आणि औषधांच्या सुविधा शोधणे सुलभ होते.

“आदिवासी भागात आरोग्य सेवांचा अभाव, दुर्गमता आणि आरोग्य सेवा पुरवठ्याच्या अडचणी मुळे त्यांचे आरोग्य सुधारण्यास मोठी अडचण आहे. टेलीमेडिसिन आणि डिजिटल आरोग्य सेवांच्या मदतीने आदिवासी लोकांना ऑनलाइन आरोग्य सेवा मिळवता येऊ शकतात. ॲप्स आणि ऑनलाइन पोर्टल्सद्वारे आरोग्यसंबंधी माहिती, सल्ले, आणि चिकित्सा सल्ले दिले जाऊ शकतात.”[2] या सर्व गोष्टीसाठी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल साधनांची उपलब्धता सुधारणे गरजेचे आहे तसेच आरोग्य कर्मचाऱ्यांना डिजिटल साधनांच्या वापराचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. डिजिटल जनजागृतीमुळे आदिवासी समाजात आरोग्यविषयक सुधारणा होऊन त्यांचे जीवनमान उंचावले जाऊ शकते.

३. रोजगार आणि आर्थिक विकास:

डिजिटल माध्यमे आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यास मदत करतात आणि त्यांच्या रोजगार व आर्थिक उन्नतीसाठी नवनवीन संधी उपलब्ध करून देतात. प्रथमतः डिजिटल शिक्षण आणि कौशल्य विकास या मार्फत आदिवासी तरुणांना संगणक, इंटरनेट आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचे ज्ञान दिले जाऊ शकते. ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा वापर करून त्यांना डिजिटल मार्केटिंग, डेटा एंट्री, ग्राफिक डिझाइन आणि इतर रोजगारक्षम कौशल्ये शिकवता येतील. यामुळे त्यांना नवनवीन नोकऱ्यांचे आणि स्वावलंबी व्यवसायांचे दरवाजे उघडतील. दुसरे म्हणजे ई-कॉमर्स आणि स्थानिक उत्पादनांचे प्रमोशन या माध्यमातून आदिवासी क्षेत्रातील हस्तकला, शेती उत्पादने व पारंपरिक वस्त्र उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत पोहोचवता येईल. सरकार आणि खासगी क्षेत्रांनी यासाठी ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म तयार करून उत्पादने विक्रीस मदत केली पाहिजे. तिसरे म्हणजे डिजिटल बँकिंग आणि फायनान्स व्यवस्थापन यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ होतील. ग्रामीण भागातील लोकांना मोबाइल बँकिंग, यूपीआय आणि डिजिटल पेमेंट प्रणाली यांची माहिती दिल्यास त्यांची आर्थिक साक्षरता वाढेल. सरकारच्या योजना जसे की डिजिटल इंडिया, CSC (कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स) आणि

स्टार्टअप इंडियाचा उपयोग आदिवासी समाजाच्या प्रगतीसाठी मोठ्या प्रमाणात केला जाऊ शकतो.

डिजिटल जनजागृतीमुळे आदिवासी समाज शिक्षित होईल, रोजगारक्षम होईल आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल घडेल. त्यांची पारंपरिक कौशल्ये आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा संगम आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी मोठे पाऊल ठरेल.

आदिवासी समाजामध्ये पारंपरिक रोजगार पद्धतींचा वापर केला जात आहे. ज्यामुळे त्यांना आधुनिक व्यवसायांमध्ये सामील होणे कठीण जाते. डिजिटल जनजागृतीद्वारे आदिवासी लोकांना विविध रोजगार संधी, सरकारच्या योजनांची माहिती आणि ऑनलाइन व्यवसायाच्या संधींबद्दल जागरूकता करता येऊ शकते. ऑनलाइन खरेदी-विक्री, शेतीसंबंधी डिजिटल टूल्स, आणि इतर उपक्रमांद्वारे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा केली जाऊ शकते.

डिजिटल जनजागृतीसाठी अडचणी:

१. इंटरनेट सुविधा:

आदिवासी भागात इंटरनेटच्या सुविधा अत्यंत मर्यादित आहेत. नेटवर्क कव्हरेजचा अभाव, डेटा कनेक्टिव्हिटी आणि उच्च इंटरनेट शुल्क हे डिजिटल जनजागृतीसाठी मोठे अडथळे आहेत.

२. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव:

आदिवासी लोकांची डिजिटल साक्षरता कमी आहे. ते डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग कसा करावा आणि त्याच्या सहाय्याने कसे फायदे मिळवू शकतात याबद्दल त्यांना माहिती नाही. त्यासाठी डिजिटल प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.

३. सांस्कृतिक अडचणी:

आदिवासी समाज अनेक वेगवेगळ्या भाषांमध्ये संवाद साधतो. डिजिटल जनजागृतीच्या साधनांचा अधिक उपयोग आणि प्रभावी परिणाम साधण्यासाठी त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांनुसार उपयुक्त सामग्री उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान:

१. सरकार:

भारत सरकारने डिजिटल इंडिया आणि भारतनेट यासारख्या योजनांद्वारे आदिवासी भागातील डिजिटल कनेक्टिव्हिटी सुधारण्याचे महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले आहे. इंटरनेट कनेक्शन वाढविणे, डिजिटल साक्षरतेची प्रोग्रॅम्स आयोजित करणे आणि आदिवासी समुदायांना विविध सरकारी योजनांची माहिती पुरवणे यावर सरकार लक्ष केंद्रित करत आहे.

२. स्वयंसेवी संस्था:

स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासी समुदायात डिजिटल साक्षरतेसाठी अनेक कार्यक्रम आयोजित केले आहेत. या संस्थांनी आदिवासी भागात डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर करून त्यांना विविध योजना आणि तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाबद्दल माहिती दिली आहे.

समारोप:

डिजिटल जनजागृती आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत प्रभावी साधन आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, आणि इतर डिजिटल साधनांच्या सहाय्याने आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा केली जाऊ शकते. तथापि, यासाठी काही अडचणी देखील आहेत ज्या दूर करण्यासाठी सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समाजाला एकत्रितपणे कार्य करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. पाटील, एस. एस. (२०१५). आदिवासी समाजाचे शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन (पृ. १५५-१६५). पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

२. यादव, शं. ना. (२०१८). ग्रामीण भारतातील आरोग्य सुविधा (पृ. १०२-११५). मुंबई: आदिवासी लोक विकास संस्था.

३. महाजन, डॉ. (२०२०). डिजिटल साक्षरतेचा आदिवासी समाजावर होणारा प्रभाव. दिल्ली: भारतीय समाजशास्त्र परिषद.